

Kur'ân'da Toplumsal Değişme Olgusu -Disiplinlerarası Bir Giriş Denemesi-

Mustafa Şentürk

Yrd. Doç. Dr., Trakya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Tefsir Ana bilim dalı Öğretim Üyesi
mustafasenturk@trakya.edu.tr

Öz

Sosyal bilimciler, toplumsal değişme olgusunu ilerlemeci/doğrusal ve çevrimsel/döngüsel yaklaşımlar ışığında; nüfus, ekonomi, coğrafya, kültür, teknoloji gibi nedenlerle açıklamaya çalışmaktadırlar. Kur'ân bu anlamda incelendiği zaman, görülecektir ki, toplumsal değişimin temel unsuru toplum kendisidir. Ayrıca Kur'ân toplumsal değişimin dini ve ahlâkî sebeplerini de vurgulamakta; çeşitli kavramlarla bireysel, toplumsal ve evrensel değişmeyi ve değişmezleri işlemektedir. Çalışmamız toplumsal değişme bağlamındaki ecel ve sünnetullah ile tağyir, müdâvele ve def gibi Kur'ân kavramlarına dair bir panorama sunmak ve böylelikle toplumsal değişme kavramının analizinde disiplinlerarası bir giriş denemesi amacını taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Toplumsal Değişme, Sünnetullah, Tağyir, Müdavele

The Notion of Social Change in the Qur'an -A Multi-Disciplinary Approach-

Social scientists try to explain the notion of social change under the light of progressive/linear and periodic/cyclic approaches by taking some certain reasons into consideration including population, economy, geography, culture and technology. If the Qur'an is examined within this context, it will be clear that the main component of social change is the society itself. Moreover, the Qur'an expresses the religious and ethical reasons for the social change, and deals with the individual, social and universal changeable and unchangeable by means of various concepts. Our study aims to demonstrate a panorama concerning some Quranic concepts such as ajal, sunnatullah and taghyir, mudawala and daf in the context of social change, and thus to provide a multi-disciplinary reading about the analysis of social change.

Key Words: Quran, Social Change, Sunnatullah, Taghyir, Mudawala

Atıf

Mustafa Şentürk, Kur'ân'da Toplumsal Değişme Olgusu Disiplinlerarası Bir Giriş Denemesi, Marife, Yaz 2014, ss. 25-42

Giriş

Hayatın ve toplumun sürekli değiştiği, bu olgunun yani değişimin, “değişmeyen tek şey değişimin kendisidir” söylemi ile ya da Herakleitos’un (MÖ. 540-480?) “aynı nehirde iki defa yıkanılmaz” deyiimiyle, mutlak kabul edildiği gözlenmektedir¹. Öte yandan *değişimin* sosyolojinin en temel kavram ve konularından biri olduğu bilinmektedir. Hatta bağımsız bir disiplin olarak Sosyoloji’yi doğuran ana nedenin, 18-19. yy.da yaşanan hızlı *toplumsal değişim* olduğu söylenmektedir. Sanayi devrimi ile *üretim* başta olmak üzere, *aile*, *eğitim*, *şehirleşme*, *tabakalaşma* açısından toplumsal yapı hızla değişmiş; *geleneksel toplumdaki modern topluma* geçilmiştir. İlk sosyolojik çalışmaları da neden ve sonuçlarıyla birlikte bu toplumsal değişimi ve boyutlarını anlamaya çalışan analizler oluşturmuştur².

Sosyolojik bir kavram olarak *toplumsal değişim*; toplumsal değer, norm, davranış, ilişki, yapı ve kurumların zaman içerisinde geçirdiği dönüşüm olarak tanımlanmaktadır³. Başka bir ifadeyle toplumsal değişim, kaçınılmaz ve evrensel bir fenomen olarak toplumun ekonomik, kültürel, yapısal, ekolojik ve(ya) demografik açılardan değişmesidir. Değişme; bir taraftan hiçbir yönü işaret etmeyen nötr bir kavram iken, diğer taraftan merkeze alınan değerlere göre *gelişme* ve *ilerleme* gibi *olumlu*, *gerileme* ve *bozulma* gibi *olumsuz* yönleri içine alabilecek anlam genişliğine sahiptir.

Toplumsal değişmeyi *çevre*, *kültür*, *nüfus*, *şehirleşme*, *teknoloji* gibi olguların etkilediği kabul edilmektedir. *Çevre*, her ne kadar sanayileşme döneminde etkisi azalmış görünüyorsa da toplumların örgütlenmesi, üretim biçimlerinin şekillenmesi ve ekonomik yapının oluşmasında etkilidir. Max Weber’in (1864-1920) Protestan ahlâkı ve kapitalizm arasında kurduğu ilişkide olduğu gibi, *kültürün* yaşam biçimini, davranış kalıplarını etkilediğini kabul etmek gerekecektir. Çeşitli nedenlerle oluşan *nüfus hareketleri*, sözgelimi nüfusun hızlı artışı ya da düşüşü de toplumsal değişimde bir başka etkidir. *Şehirleşmenin* de mahallî ve cemâatçı yapılarda çözülmeye neden olduğu ve dînin kamusal alanda görünürlüğünü azaltarak dîni yaşama biçimini bireyselleştirdiği gözlenilmektedir. Öte yandan ateşten tekerleğe, pusuladan matbaaya, buharlı makineye, elektiriğe ve internete kadar gelişen *teknolojiler*, toplumsal değişimi hızlandıran etkenlerdir⁴.

Bilindiği gibi toplumbilimciler sosyal değişmeyi çeşitli teori ve yaklaşımlarla açıklamaya çalışmışlardır. Bunları *çevrimsel/döngüsel* ve *ilerlemeci/doğrusal* yaklaşımlar olarak iki ana başlıkta toplamak mümkündür⁵.

¹ Hilav, *Diyalektik Düşüncenin Tarihi*, s. 17; Vergin, “Değişim ve Süreklilik”, s. 5.

² Sugur, *Sosyolojiye Giriş*, s. 10; Çelik, *Kur’an’da Toplumsal Değişim*, s. 11; Okumuş, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 22.

³ Sugur, *age.*, s. 55; Bottomore, *Toplumbilim: Sorunlarına ve Yazınına İlişkin Bir Klavuz*, s. 313.

⁴ Sugur, *age.*, ss. 55-57; Arslantaş, “Sosyal Değişme Kentleşme ve Kentleşmenin Din Üzerindeki Etkileri”, ss. 189-191.

⁵ Bottomore, *age.*, ss. 323-328.

Toplumunu doğan, büyüyen ve ölen bir organizma gibi değerlendiren ve bu nedenle “organizmacı” adı verilen *çevrimsel yaklaşıma* göre değişme *döngüseldir*. Diğer bir tabirle değişimin yönü *ileri* ve *geri* olmak üzere daireseldir. Başka bir ifadeyle değişimin yönü bazen olumlu bazen de olumsuzdur. Fikir öncülüğünü İbn Haldun’un (808/1405) yaptığı bu yaklaşıma göre, bütün toplumlar *kuruluş, yükseliş ve çöküş* aşamalarından geçer⁶. Bu nedenle “yükseliş ve çöküş kuramı” olarak da bilinir⁷. *İlerlemeci tarih anlayışına* dayanan *doğrusal yaklaşıma* göre, değişme *gelişmedir* yani değişimin yönü *ileriye doğrudur* ve *çizgiseldir*. Bunlar özetle *evrimci, diyalektik ve modernleşmeci* yaklaşımlardır.

Bu yaklaşımlardan biri olan ve Batı’yı merkeze alarak etnosantrik bir bakış açısı ortaya koyan *evrimci yaklaşım*, gelişmiş-gelişmemiş/evrimini tamamlamış-tamamlanmamış ayrımından hareketle; bütün toplumların *basitten karmaşık yapılarla*, diğer bir deyişle *feodaliteden sanayileşmeye* doğru ideal bir toplumsal düzene, yani batılı standartlar ve değerlere doğru evrildiğini ileri sürer. Örneğin, yaklaşımın önemli temsilcilerinden olan ve pozitivist bir bilim anlayışına sahip Auguste Comte’a (1798-1857) göre, bütün toplumlar eşyayı ve evreni anlam(landır)mak için *teolojik, metafizik ve pozitif* dönemlerden geçeceklerdir⁸.

Çatışmacı diyalektik kurama göre, toplumsal değişme olgusu bir üretim tarzından diğerine geçiştir. Değişimin belirleyici etkeni *çatışmadır*. Karl Marks’a (1818-1883) göre çatışma, aynı zamanda, toplumun temel karakteristiğidir. Çatışmanın kaynağı *toplumun iç çelişkileri ve zıtlıkları*, nedeni ise *üretim araçlarına* yani *altyapıya sahip olma mücadelesidir*. Alt yapıyı elinde bulunduran üst yapıyı; yani aileyi, kültürü, dîni ve hukuku yönlendirir. Bu kurama göre değişimin yönü, *ilkel komünal toplumdan sınıfsız sosyalist topluma* doğrudur⁹.

Yapısalcı-işlevselci bir karakteri olan *modernleşme kuramına* göre değişme, coğrafya ile sınırlı *geleneksel toplumdan* rasyonalite üzerine kurulu, farklılaşma ve uzmanlaşmaya dayalı *modern topluma* doğrudur. Ekonomik, siyâsî ve kültürel boyutlarıyla modernliğin ölçütü Batı normlarıdır ve bu sebeple modernleşme yaklaşımı da *Batı-merkezci* bir anlayışa sahiptir¹⁰. Bu noktada “çoğul modernlikler” ile “alternatif modernlikler” ve bu arada “Batı dışı modernliklerin” gündeme getirilmesi¹¹ doğaldır.

Toplumsal değişmeyi ve nedenlerini anlamaya dönük bu açıklamaların “mekanik”¹² yaklaşımlar olduğu, değişimin en önemli öznesi olan insanın ve toplumun iradesi ve “halîfe” özelliğini göz ardı ederek, onu öznelikten nesnelığe ittiği ve edilgenleştirdiği söylenebilir. Halbuki kabul edilmelidir ki, bütün bu etkenlerin insan eliyle biçimlendirilmesi olası iken, insanın biçimlendirilmesinin tamamen bu

⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, 431-436, 444-447.

⁷ Çelik, *age.*, ss. 27-30; Okumuş, *age.*, ss. 36-40; Küçükcan, *Din Sosyolojisi*, s. 86.

⁸ Çelik, *age.*, ss. 30-31; Okumuş, *age.*, ss. 40-42; Küçükcan, *age.*, s. 86.

⁹ Sugur, *age.*, s. 60.

¹⁰ Çelik, *age.*, ss. 37-39; Okumuş, *age.*, ss. 42-44; Küçükcan, *age.*, s. 86.

¹¹ Göle, *Modern Mahrem*, ss. 26-28, 170-182; Göle, *Melez Desenler*, ss. 159-174; Yücedağ, “Nilüfer Göle’de Batı-Dışı Modernliği Anlamak”, ss. 69-76.

¹² Kösemihal, *Sosyoloji Tarihi*, s. 36.

etkenlere indirgenmesi kabul edilemez¹³. Aşağıda da görüleceği üzere, Kur'ân'ın bu yaklaşımlardan temel farkı, insanla ilgili her şeyde olduğu gibi, toplumsal değişme konusunda da insanı özne olarak değerlendirmesi ve sorumlu tutmasıdır.

Çalışmamızda toplumsal değişme olgusunu Kur'ân'ın ilgili âyet ve kavramlarından hareketle değerlendirmeye çalışacağız. Kur'ân'da sosyolojinin alanına girebilecek çok sayıda kavram ve konu bulunduğu düşüncesinden¹⁴ hareketle, toplumsal değişme olgusu ile ilgili Kur'ân ve tefsîr literatüründeki malumâta sosyolojinin dikkatini çekebileceğimizi ve böylelikle alanın literatürüne mütevâzî bir katkı sağlayabileceğimizi düşünüyoruz.

1. Değiştiren Bir Kitap Olarak Kur'ân

Din, kuruluşunu tamamladığı aşamada *korumacı* yapısı nedeniyle toplumun devamlılığını sağlayan, kendisi ve temel doktrinleri değişmeyen en temel (dogmatik) kurumlardan biri olarak, her ne kadar *muhafazakâr* karakteri öne çıksa da (dînin) kendisinin değilse bile, dîni olanın zamana ve şartlara göre değişebilirliği¹⁵ kabul edilmektedir. Kısaca ifade etmek gerekirse, “din *sabit* ise de *şerîat/uygulamalar dinamiktir*”¹⁶. İslâm'ın tarihinde kendisine dinamizm kazandıran *icmân, ictihâdın, kıyâsın, tecdîdin ve mezheplerin* varlığı da bunun göstergesidir¹⁷.

Din, toplumun en önemli kurumlarından biri olarak, toplumu ve toplumsal değişmeyi etkiler. Ancak din ile toplum ve toplumsal değişim arasında tek boyutlu bir ilişkiden değil diyalektik bir ilişkiden, bir diğer ifadeyle etkileşimden söz edilebilir¹⁸. Buna göre dînin bir taraftan direnç göstererek toplumsal değişimde koruyucu ve yavaşlatıcı, diğer taraftan *meşrûlaştırıcı* yönüyle *takviye edici*, bazen de değişimi talep ederek *temel belirleyici* etkisinden söz edilebilir. Berger buna, dünya inşa etmede dînin “kurucu” ve “koruyucu” etkisi adını verir¹⁹. Öte yandan toplumsal değişimin de dîni dolaylı ya da doğrudan, olumlu veya olumsuz etkilediği gözlenmektedir²⁰.

Tevhîd inancına dayalı İslâm'ın tanrı anlayışı *deist, statik ve edilgen* -diğer bir tabirle (insan tarafından) *yaratılan tanrı-* değil, *dinamik ve etken*, yani yaratan tanrı anlayışına dayanmaktadır. Çünkü İslâm'ın temel kaynağı Kur'ân'a göre, Allah hiç ölmeyecek canlı (Hayy) olarak, her an yaratma eyleminde bulunan bir tanrıdır²¹. Yaratıcı, kâinâta her an yeni bir iş ve oluştadır. Her dem kâinâta müdâhildir

¹³ Şener, “Sosyal Değişmenin Dinî Hayata Etkisi”, s. 98.

¹⁴ Cebeci, “Sosyolojik Tefsirin İmkan ve Sorunları”, ss. 367-370.

¹⁵ Mecelle'nin meşhur kaidesi “ezmânın tagayyuru ile ahkâmın tagayyuru inkâr olunamaz” için bk. Berki, *Açıklamalı Mecelle*, s. 22. Örnekler için bk. Şahin, “İslam ve Sosyal Değişme”, ss. 12-28.

¹⁶ Bk. Güler, *Sabit Din Dinamik Şeriat*, ss. 1-176.

¹⁷ Benzer değerlendirmeler için bk. İkbâl, *İslâm'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, s. 209; Aydın, *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı*, ss. 184-186; Beşer, “Sosyal Değişme ve İctihat”, ss. 301-318; Kırca, *Kur'an'ı Anlama*, s. 67.

¹⁸ Benzer değerlendirmeler için bk. Sinanoğlu, “Toplumsal Değişim ve Din”, s. 26; Arslantaş, *agm.*, s. 190.

¹⁹ Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, ss. 29-59, 61-88. Ayrıca bk. Dursun, *Din Bürokrasisi*, s. 26.

²⁰ Çelik, *age.*, ss. 46-53; Okumuş, *age.*, ss. 87-176, 198; Küçükcan, *age.*, ss. 88-98. Ayrıca bk. Harman, “Sosyal Değişme ve Dinler”, ss. 106-112.

²¹ Bakara 2/255; Âl-i İmrân 3/2; Furkan 25/58.

ve tasarrufta bulunmaktadır²². Rasûlüne de sürekli eylem hâlinde olmasını tavsiye etmiştir²³. İslâm dîninin kendisi de dünyaya yönelmiş ve toplumsal hayatı yeni bir hukuk anlayışıyla Allah'ın iradesi yönünde değiştirmek üzere yola çıkmıştır²⁴. Ancak hemen belirtilmelidir ki, İslâm, toplumda ve toplumsal değişme sürecinde sıradan bir sosyal kurum ve “üst yapı” unsuru değil, temel belirleyici unsurdur²⁵.

Bu çerçevede vahyin, tarihe “yaradanca” bir müdahale olduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir. Bilindiği gibi bu müdahalenin en sonuncusu, “Kur’ân” olarak tecellî etmiştir²⁶. Kur’ân sadece geçmişte tarihi inşâ etmiş değildir, İslâm dinimizin kaynağı olarak, inşâ edici özelliğini bugün de toplum için sürdürmektedir²⁷. Diğer kitaplar gibi, Kur’ân da Hayy olan Allah tarafından, hayat ve akıl sahibi canlıları uyarmak için gönderilmiştir²⁸. Muhataplarına evreni ve tarihi doğru okumalarını salık veren²⁹ Kur’ân, bir taraftan kendisinden önceki iyiyi tasdik etmiş ve korumuş³⁰; diğer taraftan körü körüne taklîdi ve gelenekçiliği yermiştir³¹. Böylece insanı ve toplumu, dolayısıyla tarihi değiştiren bir kitap olmuştur. Ayrıca dünyayı değiştiren liderler olarak peygamberler ile dînî önderlerin, özellikle de İslâm peygamberi Hz. Muhammed’in (s.a) öne çıktığı bilinmektedir³². O nedenle tarihteki en önemli toplumsal değişimlere, “örnek kişilikler”³³ olarak peygamberlerin yol açtığı kabul edilmelidir.

Kur’ân indirdiği dönemden beri, mutedil ve hayırlı duruşuyla çağına tanıklık ederek, insanlığı iyiliğe çağırıp kötülükten uzaklaştırma görevini ümmetin omuzlarına yüklemiştir³⁴. Böylelikle ümmete yönetimler karşısında bir “özerklik” vermiştir³⁵. Bu da “hayat kitabı” olan Kur’ân’ın, hayat kadar dinamik yapısını ve İslâm ümmeti aracılığıyla toplumsal hareketlerin ve o arada toplumsal değişimin temel dinamiği olduğunu gösterir.

2. Kur’ân’da Değişmeyen Toplumsal Yasalar: Ecel ve Sünnetullah

Toplumsal yasa tabirini, Auguste Comte (1798-1857) gibi, fizik yasaları ölçüsünde ve özellikle katı nedenselliğe bağlı kesinlik arz eden olgular anlamında

²² Rahmân 55/29.

²³ İnşirâh 94/7.

²⁴ Mensching, *Dinî Sosyoloji*, s. 98, 113.

²⁵ Mardin, “İslamcılık”, ss. 12-13

²⁶ Benzer bir değerlendirme için bk. Özdeş, “Sosyal Değişim Olgusundan Hareketle Kur’an’ın Tarihsel Olduğu Tezi Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 191.

²⁷ Gökür, “Dialectic Relationship Between The Qur’an and Society in Islamic Hermeneutical Traditions”, s. 2.

²⁸ Yâ-sîn 36/70.

²⁹ Alâk 96/1; A'râf 7/176; Yûsuf 12/3, 111; Hûd 11/120; Ankebût 29/20; Âl-i İmrân 3/137; En'âm 6/11; Rûm 30/9, 42; Zâriyât 51/38-60.

³⁰ Âl-i İmrân 3/3; Mâide 5/48.

³¹ Bakara 2/270; Mâide 5/104. Kur’ân’ın değiştirmeyi hedeflediği câhiliye dönemi yanlışlıklarından bazıları için bk. Dumlu, “Kur’an ve Değişim”, ss. 171-172.

³² Hart, *En Etkin 100: Hazreti Muhammed'den Gorbaçov'a Özgün Bir Değerlendirme*, ss. 1-7.

³³ Hz. İbrâhîm'in (a.s) örnekliliği için Mümtehine 60/4-6'ya, Hz. Peygamber'in (s.a) örnekliliği için de Zümer 33/21'e bakınız.

³⁴ Bakara 2/143; Âl-i İmrân 3/110.

³⁵ Mardin, *Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişme-Bediuzzaman Said Nursi Olayı*, s. 257.

değil sosyal bilimin izin verdiği ve sosyolojinin kabul ettiği sınırlar içinde kullandığımızı belirtmek isteriz.

Konumuz bağlamında ve kullandığımız anlamda Kur'ân'da ilgili toplumsal yasaların neler olabileceğine baktığımızda; biri aynı zamanda doğal bir kanun olan, ama bizim çalışmamızda "toplumsal yapının sonu" anlamında ele alacağımız *ecel*, diğeri ise toplumsal işleyişi ve bu işleyişin yönünü ifade etmek üzere kullanılan *sünnetullah* kavramlarıdır.

Bu bağlamda *ecel* ve *sünnetullah* kavramlarının evrenin işleyişine dâir süreçleri ifade etmek üzere kullanıldığının farkında olarak ancak burada konumuzla ilgisi nedeniyle, sadece sosyal alanla irtibatı açısından ele alınacağını belirtmeliyiz.

2.1. Ecel

Sözlükte "belirlenmiş bir zaman dilimi ve onun sonu"³⁶ anlamına gelen *ecel* kelimesi, bu anlam doğrultusunda Kur'ân'da "kadınların iddet süresi"³⁷, "borcun vadesi"³⁸, "tevbe ve helâk öncesi verilen müddet"³⁹ gibi anlamlar, yanı sıra "bireysel"⁴⁰, toplumsal⁴¹ ve kozmik âkıbet"⁴² için kullanılmıştır.

Konumuzla ilgisi açısından bakıldığında, Kur'ân'ın ilgili âyetlerinde her toplumun bir *eceli* olduğu ve bu *ecelin* öne alınmasının veya ertelenmesinin mümkün olmadığı belirtilmektedir⁴³. İbn Haldun'un kendisinin de atıfta bulunmasından⁴⁴ hareketle, toplumların canlı organizmalar gibi yok olacağı kuramını dayandırdığını düşündüğümüz âyetlerden, toplumların bireyler gibi zorunlu olarak yok olacağı anlamının yanı sıra ve belki daha çok cezalandırılıp helâk edilecekleri, erdemli bir toplumun ise *ecelinin* ahlâk ilkeleriyle sınırlandırıldığı ve iyi olan şeylerin sürdürülmesi hâlinde, dünyanın sonuna kadar yaşamasının imkân dâhilinde olduğu şeklinde anlaşılmıştır⁴⁵.

Ecel ile ilgili âyetlere yakından bakıldığında, süre anlamındaki *ecelin* "hayat müddeti"; kıyâmet olarak da anlaşılan *ecel-i müsemînâ*nın ise "hayat müddetinin sonu" anlamına geldiği görülmektedir⁴⁶. Âyetlerden *ecelde* takdîm ve te'hîrin, yani

³⁶ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, I, 13.

³⁷ Bakara 2/231, 232, 234; Talâk 65/2, 4.

³⁸ Bakara 2/282.

³⁹ İbrâhîm 14/10; Nahl 16/61; Ankebût 29/53; Fâtır 35/45; Nûh 71/4.

⁴⁰ Âl-i İmrân 3/145; En'âm 6/2, 60; Münâfikûn 63/10-11.

⁴¹ A'râf 7/34; Yûnûs 10/49; Hıcr 15/5; Mü'minûn 23/43.

⁴² Gezegelelerin *eceli* için Ra'd 13/2, Lokman 31/29, Fâtır 35/13 Zümer 39/5'ye; göklerle yer arasındakilerin *eceli* için Rûm 30/8, Ahkâf 46/3'e; âhiret gününün *eceli* için Hûd 11/104'e bakınız.

⁴³ A'râf 7/34; Yûnûs 10/49; Hıcr 15/5; Mü'minûn 23/43.

⁴⁴ İbn Haldun, *age.*, I, 435.

⁴⁵ Yûnus 10/96-98. Ayrıca bk. Elmalılı, *Hak Dini*, III, 2155-2156; Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, II, 30.

⁴⁶ Bu noktada *müsemînâ* kelimesinin "adı konulmuş/belirlenmiş" anlamı dikkate alınmalıdır. İlgili âyetler için bk. Ra'd 13/2; Ankebût 29/53, Lokmân 31/29; Fâtır 35/13; Zümer 39/5. Benzer değerlendirmeler için bk. Elmalılı, *age.*, III/1874; Karadeniz, *Ecel Üzerine*, ss. 47-48.

ecelin öne alınması ve ertelenmesinin ec-el-i müsemmâya kadar mümkün; ancak *müsemmâ ecelin* takdîm te'hîrinin ise imkansız olduğu anlaşılmaktadır⁴⁷.

Toplumlar için ecelin “müsemmâ” özelliği, onun önceden belirlenmiş bir yaza ile iradeyi ortadan kaldırarak, insan ve toplumu edilgenleştiren, dahası nesneleş-tiren bir anlamı olmadığının göstergesi sayılmalıdır⁴⁸. Zira sosyal alanda, diğer bir ifadeyle insana ait alanda, varoluştan ilerleme ve gerileme şeklinde tezâhür edebi-len iki yönlü değişime ve yokoluşa kadar, bütün eylemlerden insan sorumlu olsa gerektir.

2.2. Sünnetullah

Sünnet kelimesi, Arapça s-n-n/سنن kökünden türemiştir ve konumuzla ilgili olan “âdet”, “huy”, “yol”, “kanun” gibi anlamlara gelmektedir⁴⁹. Kelimenin Kur’ân’daki kullanımına bakıldığında, sünnetullahın “Allah’ın kâinatı yönetme yön-temi, yasası”⁵⁰, özellikle de toplumların yükseliş, çöküş ve helâk edilmeleri ile ilgili hüküm ve uygulamaları anlamına geldiğini söylemek mümkündür. Bir başka ifa-deyle sünnetullah, “Allah’ın varlıklarla ilgili olarak öteden beri varolan ve varolmaya devam edecek değişmeyen bir davranış biçimidir”⁵¹.

İlgili âyetler⁵² yakından incelendiğinde görülecektir ki *sünnetullah*, hemen bütün âyetlerde geçmiş toplumlara uygulanan cezâlar ve onların ortadan kaldırıl-maları anlamında kullanılmıştır.

“Allah’ın tarihsel sürece yerleştirdiği sünnetler”⁵³ olarak sünnetullahın “de-ğişmeyen yasa” anlamına geldiği söylenebilir. Sünnetullah kavramı ile ilgili dikkati çeken bir başka özellik, onun evrensel ve değişmez niteliğidir. Âyetlerden aynı şartların oluştuğu bütün zaman ve mekanlarda ayırım yapmaksızın sünnetullahın uygulandığı/uygulanacağı ve bunda bir değişim/تحويل ya da dönüşüm olmayacağı⁵⁴ anlaşılmaktadır. Allah’ın iyiliği arzulaması ve iyilerin yanında olması da⁵⁵, bu durumu değiştirmemektedir. Başka bir ifadeyle sünnetullah gereği Allah’ın tarihe müdahalesi tarafsızdır⁵⁶. Ancak hemen belirtmeliyiz ki sünnetullahın değişmez ve evrensel niteliği katı bir nedenselliği ve determinasyonu gerektirmez. İnsanlar sünnetullah yasasını değiştiremez veya ortadan kaldıramazlar, ancak bu yasanın işleyişi ile ilgili gerekli şartların oluşumunda, iradeleri ölçüsünde inisiyatif

⁴⁷ Hûd 11/3; Nahl 16/61; Fâtır 35/11, 13, 45; Nûh 71/4; Münâfikûn 63/10-11. Benzer değerlendirmeler için bk. Karadeniz, *age.*, ss. 46-66.

⁴⁸ Benzer bir değerlendirme için bk. Okumuş, *age.*, s. 187.

⁴⁹ Râgıb el-İsfahânî, *age.*, II, 322-323.

⁵⁰ Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, II, 113.

⁵¹ Özsoy, *Sünnetullah: Bir Kur’ân İfadesinin Kavramsallaşması*, ss. 51-53; Gwynne, “İhmal Edilen Sünnet: Sünnetullah (Tanrı’nın Sünneti)”, s. 200.

⁵² Âl-i İmrân 3/137; Nisâ 4/26; Enfâl 8/38; Hıcr 15/13; Kehf 18/55; Ahzâb 33/38, 62; Fâtır 35/43; Mü’min 40/85; Fetih 48/33.

⁵³ Özsoy, *age.*, s. 135.

⁵⁴ Ahzâb 33/62; Fetih 48/23; Fâtır 35/43.

⁵⁵ Allah *mü’minler* (Enfâ 8/19), *muhsinler* (Nahl 16/128, Ankebût 29/69), *sabredenler* (Bakara 2/153, Enfâl 8/46) ve *müttakiler* (Bakara 2/194; Tevbe 9/36, 123; Nahl 16/128) ile beraberdir. Krş. Siddiki, *Kur’an’da Tarih Kavramı*, s. 13.

⁵⁶ Özsoy, *age.*, s. 182; Said, *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları*, s. 186.

işleyişi ile ilgili gerekli şartların oluşumunda, iradeleri ölçüsünde inisiyatif kullanabilirler. Zira evrenin fizik yasaları Allah'ın iradesinden bağımsız olmadığı gibi, sünnetullah da icbâren Allah'ın iradesi ile insan bilinci ve irâdesini devre dışı bırakan bir toplumsal yasa değildir. Dolayısıyla evren ve tarih için deist ve determinist karakterli yasalardan söz edilemez⁵⁷. Başka bir ifadeyle evren yaratıcısından, tarih de başrol oyuncusu insandan bağımsız değildir. O nedenle sosyolojik bir olgu olarak M. Âkif'in deyimıyla "tarihin tekerrüründen"⁵⁸ söz edilebilirse de, ontolojik gerçekliğinden söz edilemez. Bir ucu kadîm kader tartışmasına dayanan bu konuda şu söylenebilir: Tarih, senaryosunu Allah ile insanın, teknik tabirle *irâde-i külliye* ile *cüz'iyenin* beraber yazdıkları bir oyundur(!).

Kur'an'ın ortaya koyduğu tarih anlayışı *mekanik*, hatta *determinist*, *evrimci* veya *organizmacı* değildir⁵⁹. Bu, sünnetullah kavramıyla kâinâta konulan düzenin (veya yasanın) Allah'tan bağımsız işlediği, mutlaka öyle olacağı, tekâmül edeceği ve bütün toplumların organizmalar gibi yok olacağı demek değildir. Çünkü kâinâtı var eden, onun düzenini koyan, onu ortadan kaldırma kudretine de sahiptir⁶⁰.

2.2.1. Sünnetullah'ta Değişim/Tebdîl ve Dönüşüm/Tahvîl Yoktur

Türkçe'de kullandığımız "bedel" anlamını da göz önüne alarak, *tebdîlin* "bir şeyin kendisini değiştirmek", "bir şeyi başka bir şeyle değiştirmek" gibi "mutlak değişim" için kullanıldığını söylemek mümkündür⁶¹. Kelimenin Kur'an'da da bu anlamda yani "bir şeyi ortadan kaldırıp yerine başka bir şey (bedel) koymak" anlamında kullanıldığını görüyoruz. Kur'an, "bir eşi bırakıp başka bir eş edinmeyi"⁶², "kötülüğü iyiliğe"⁶³, "güzeli çirkine"⁶⁴, "imani küfre"⁶⁵, "nimeti nankörlüğe"⁶⁶ değiştirmeyi; "âyetlerin Kur'an'daki yerini"⁶⁷, "vahyi"⁶⁸, "Kur'an'ı"⁶⁹, "dîni"⁷⁰ değiştirmeyi hep b-d-l/بدل kökünden türeyen kelimelerle ifade etmiştir. Tebdîl kavramının *nesh* bağlamında konu edinilen, âyetlerin Kur'an'daki yerini değiştirmek anlamı dışında, yukarıda verdiğimiz örneklerde de görüldüğü üzere, Kur'an'da olumsuz değişimlere karşılık geldiği ve bu değişimlerin Kur'an'ın ortaya koyduğu değerler sistemine aykırı olduğu görülmektedir.

Tebdîl kavramı, Kur'an'da toplumsal değişme bağlamında, "bir toplumun yerine başka bir toplum getirmek anlamında" da kullanılmıştır. Bir toplumun sahip olduğu nitelikleri kaybederek yok olması, ortadan kaldırılması veya siyâsî hâkimi-

⁵⁷ Benzer değerlendirme için bk. Aydın, "Toplumsal Değişme ve İslâm", s. 16.

⁵⁸ Ersoy, *Safahat*, II, 978.

⁵⁹ Benzer değerlendirmeler için bk. Okumuş, *age.*, s. 184.

⁶⁰ Siddîki, *age.*, s. 195, 221.

⁶¹ Okumuş, buna "yatay uzamsal değişim" adını verir. Bk. Okumuş, *age.*, s. 190.

⁶² Nisâ 4/20; Ahzâb 33/52; Tahrîm 66/5.

⁶³ Furkân 25/70; Naml 27/11.

⁶⁴ Nisâ 4/2.

⁶⁵ Bakara 2/108.

⁶⁶ Bakara 2/211; İbrâhîm 14/28;

⁶⁷ Nahl 16/11.

⁶⁸ Bakara 2/59; A'râf 7/162; Muhammed 48/15.

⁶⁹ Yûnus 10/15.

⁷⁰ Mü'min 40/26.

yetinin sona erdirilmesi, hep arz ettiğimiz ecel ve sünnetullah kavramlarıyla ifade-
lendirilebilecek toplumsal yasalar çerçevesinde gerçekleşmektedir.

Kur'ân'da, sünnetullah'ta hiçbir sûrette *değişiklik/tebdîl* olmayacağı vurgu-
lanmaktadır⁷¹. Buna göre kâinâtın idaresi ve toplumsal alana ait uygulamalarla
ilgili yasa(lar)da herhangi bir değişiklik olmayacağını söyleyebiliriz. Öte yanda
sünnetullahın herhangi bir *dönüşüme* uğramayacağı *tahvîl* kelimesiyle anlatılmak-
tadır⁷². Konumuzla ilgili olarak lügatte, “bir halden diğer bir hâle geçmek”, “üzerin-
den bir yıl geçmek”, “bir şeyi başka bir şeyden ayırmak” demek olan tahvîl, ek ola-
rak “değiştirmek”, “nakletmek”, “yerinden kaldırmak”, “bir işi imkansız kılmak”,
“toprağı bir yıl ekip bir yıl ekmek” gibi anlamlara gelir. Tahvîlin ‘bir hâlden baş-
ka bir hâle geçiş’ anlamından hareketle, dilimizde dönüşüm kavramı ile karşılan-
abileceğini söyleyebiliriz⁷³. Sünnetullah söz konusu olduğunda, tebdîlden farklı ola-
rak, tahvîl olmaması demek sünnetullahın bir evrim ve dönüşüm geçirmemesi de-
mektir.

Fâtır sûresi 35/43. âyette sünnetullah'ın değişim/tebdîl ve dönüşü-
me/tahvîle uğramayacağı birlikte anlatılmaktadır. *Tebdîl, bizâtihi* değişimi, bir şeyi
değiştirip yerine başka bir şey koymayı; *tahvîl* ise bir şeyin zaman içerisinde geçir-
diği dönüşümü ifade etmektedir. Buna göre *sünnetullahta tebdîl olmaması*, Allah'ın
yasaasının değişmemesi, örneğin sakıncaları gereken şeyler kendilerine açıklandığı
halde saptırılmayı⁷⁴ ve o nedenle azâb edilmeyi hak etmiş⁷⁵ bir topluma bundan
başka bir sonucun terettüb etmemesi, azâb ve helâk yasaasının kaldırılıp yerine
başka bir yasaanın gelmemesi; *sünnetullahta tahvîl olmaması* ise Allah'ın bu sünne-
tini uygulamayı ertelememesi ve sünnetullahın zamanla dönüşüme uğramaması,
her zaman geçerli olması demektir⁷⁶.

Kur'ân'da Allah'ın yarattığı evrenin düzeninde (sünnetullah)⁷⁷ bir değişme
olmayacağı vurgulandığı gibi, Allah'ın yaratması⁷⁸ ile vahyinde de⁷⁹ herhangi bir
değişiklik olmayacağı belirtilmiştir.

3. Kur'ân'da Toplumsal Değişim Olgusu

Kur'ân'da değişim ve sosyal değişimde konu edinilebilecek çok sayıda kav-
ram bulunmaktadır. Bunlar, öncelikle toplumsal değişime karşılık gelebileceğini
düşündüğümüz *tağyîr* ile *tağyîrin* boyutları olarak *istibdâl, müdâvele, def, inkulâb,*
tahrîf, tasrîf, istihlâf, îrâs, izhâb, ityân ve *temkîn* gibi kavramlardır. Biz çalışmamız
sınırları içerisinde *tağyîr* (toplumsal değişme) ile *müdâvele* ve *def* (toplumsal diya-
lektik) kavramlarına yer vereceğiz.

⁷¹ Ahzâb 33/62; Fâtır 35/43; Fetih 48/23.

⁷² İsrâ 17/77; Fâtır 35/43.

⁷³ Okumuş, buna “dikey zamansal değişim” adını verir. Bk. Okumuş, *age.*, s. 190.

⁷⁴ A'râf 7/30; Tevbe 9/115.

⁷⁵ Kasas 28/63; Fussilet 41/25; Ahkâf 46/18.

⁷⁶ Elmalılı, *age.*, VI, 4000; Okumuş, *age.*, s. 190.

⁷⁷ Ahzâb 33/62; Fetih 48/23; Fâtır 35/43.

⁷⁸ Rûm 30/30.

⁷⁹ En'âm 6/34, 115; Yûnûs 10/64; Kehf 18/27.

3.1. Tağyîr

G-y-r/غير kökünden türemiş olan *tağyîr* “değiştirmek”, “başkalaştırmak” demektir. Tağyîr kelimesi ile ifade edilen değişimin iki şekilde olduğu söylenilebilir. Biri, bir şeyi tümüyle ortadan kaldırıp diğeri (gayri) ile değiştirmek ki buna *tebdîl* denilebilir; diğeri ise bir şeyi ortadan kaldırmayıp bir halden başka bir hale dönüştürmektir ki bu da *tahvîl* kelimesi ile ifade edilebilir.

Toplumsal değişme bağlamında toplumun tağyîri, bazen bir toplumun ortadan kaldırılması ve yerine başka bir toplumun getirilmesidir⁸⁰. Sosyoloji bu tarz bir toplumsal değişme biçimi öngörme se de bu, Kur’ân’a göre ya Allah tarafından *helâk* edilerek ya da insanlar tarafından *def’ edilmek* sûretiyle olur. Buna toplumun *tebdîl ile tağyîri* diyebiliriz. Bazen de tağyîr bir toplumun ortadan kaldırılması şeklinde değil de, maddî-manevî sahip olduğu niteliklerin olumlu veya olumsuz yönde değişimi ile olur. Buna da toplumun *tahvîl ile tağyîri* adını verebiliriz.

Tağyîr kelimesinin bu kalıpla Kur’ân’da üç âyette yer aldığını görmekteyiz. Bunlardan birinde⁸¹ tağyîr “eksilme” ve “bozulma”; diğeri ikisinde ise öznesinin önce birey ve toplum olmak üzere insan, sonra Allah olduğu “toplumsal değişim” anlamında kullanılmaktadır. Toplumsal değişim anlamındaki tağyîr, Ra’d ve Enfâl sûrelerinin aşağıda belirtilen âyetlerinde konu edilmektedir:

“Onun önünde ve arkasında Allah’ın emriyle kendisini koruyan takipçiler (melekler) vardır. Bir toplum kendilerinde bulunan özellik(ler)i değiştirenceye kadar, Allah o toplumda bulunan(lar)ı değiştirmez. Allah bir topluma kötülük diledi mi, artık onun geri çevrilmesi söz konusu değildir. Onların Allah’tan başka yardımcıları da yoktur.” (Ra’d 13/11)

لَهُ مُعَقَّبَاتٌ مِّنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ يَحْفَظُونَهُ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُعَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ وَإِذَا أَرَادَ اللَّهُ بِقَوْمٍ سُوءًا فَلَا مَرَدَّ لَهُ وَمَا لَهُمْ مِّنْ دُونِهِ مِن وَّالٍ

“O zaman münafıklar ve kalplerinde şüphe bulunanlar, ‘dinleri bunları aldatmış’ diyorlardı; hâlbuki kim Allah’a tevekkül ederse, Allah azîzdîr, hakîmdir. Melekler o kâfirlerin yüzlerine ve arkalarına vurup da ‘tadın bakalım (yakıcı) cehennem azabını!’ diyerek canlarını alırken bir görmeliydin! ‘İşte bu, kendi ellerinizle yaptığının karşılığıdır, yoksa Allah kullarına asla zulmetmez’. (Bunların durumu), Firavun hanedanının ve onlardan öncekilerin durumu ile aynıdır; onlar Allah’ın âyetlerini inkâr etmişlerdi de, Allah günahları sebebiyle onları yakalayivermişti; çünkü Allah güçlüdür, azabı da çetindir. Bunun sebebi şudur: Bir toplum kendilerinde bulunan (meziyet)leri değiştirmedikçe, Allah da onlara verdiği nimeti değiştirmez. Allah iştendir, bilendir.” (Enfâl 8/49-53)

⁸⁰ Bu noktada tağyîrin anlam alanında bulunan manalardan birinin, ‘maktûlün yerine verilen diyet’ anlamı göz önünde bulundurulmalıdır.

⁸¹ Bakara 2/119.

إِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَّرَضٌ غَرَّ هَؤُلَاءِ دِينُهُمْ وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَإِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ . وَلَوْ تَرَى إِذِ
يَتَوَقَّى الَّذِينَ كَفَرُوا الْمَلَائِكَةَ يَصْرُبُونَ وَجُوهُهُمْ وَأَدْبَارَهُمْ وَذُوهُمَا عَذَابَ الْحَرِيقِ . ذَلِكَ بِمَا قَدَّمْتُمْ أَيْدِيكُمْ وَأَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ
لِّلْعَبِيدِ . كَذَابِ آلِ فِرْعَوْنَ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ بِذُنُوبِهِمْ إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ شَدِيدُ الْعِقَابِ . ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ لَمْ
يَكُ مَعْرِضًا نِعْمَةً أَنْعَمَهَا عَلَى قَوْمٍ حَتَّى يُعْزِبُوا مَا بَانَفْسِهِمْ وَأَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ .

Görüldüğü gibi, her iki âyette de mutlak bir ifade kullanılmıştır ve bütün zaman ve mekânlarda geçerli olmak üzere, toplumun değişmesinde sorumluluk önce o toplumun kendisine verilmiştir. Diğer bir deyişle toplumsal değişimin ilk öznesi (tek öznesi değil⁸²) olan/olması gereken insana düşen şey, öncelikle toplumsal değişim “yasa-sının” farkında olmaktadır⁸³. Âyetlerde ‘tağyîr kavramı ile zikredilen değişimin tarafları arasında, yani ilk öznesi *enfüsü kavm* ile ikinci özne *Allah* arasında *hattâ* bağlacı ile bir sebep sonuç ilişkisi kurulmuştur’ denilse yanlış olmasa gerektir. Buna göre değişim önce bireyde başlayacak, sonra toplumsal boyuta taşınacak, daha sonra ise Allah sünnetini uygulayacaktır. İlk âyetin son kısmındaki “*Allah bir topluma kötülük diledi mi, artık onun geri çevrilmesi söz konusu değildir*” ibaresini de, şartların olgunlaşmasıyla sünnetullahın tecellîsi şeklinde anlamak gerekecektir. Zira Allah’ın toplumların değişimiyle ilgili müdahalesi (her zaman ve) doğrudan değil, (çoğu zaman) evrene vaz’ ettiği yasaları aracılığıyla⁸⁴. Bu durumda bireylerin değişimi ile toplumun değişimi arasında karşılıklı bir ilişki ve etkileşim bulunmaktadır. Bireylerin değişimi toplumu, toplumun değişimi de bireyleri etkileyecektir⁸⁵. Öte yandan enfüs kelimesi ile bu değişimin önce düşüncede başlaması, sonra eyleme dönüşmesine dikkat çekilmektedir⁸⁶.

Birinci âyette değişimin yönüne temas edilmemiş, ikinci âyette ise olumlu niteliklerin kaybedilmemesi hâlinde o topluma verilen imkânların devam edeceği belirtilmiştir. Ancak -ikincisinde zımnî olmak üzere- iki âyette de olumlu ve olumsuz olabilecek şekilde iki yönlü bir değişimin konu edildiğini söyleyebiliriz. Buna göre bir toplum iyi ahlâk ve özelliklerini değiştirmedikçe, doğruyu yanlışa, güzeli çirkine, îmânı küfre tercih etmedikçe; Allah o toplumun iyi hallerini, sahip olduğu maddî-manevî nimetleri değiştirmez. Yok eğer bir toplum kötülük, haksızlık, adaletsizlik, bozgunculuk yaparsa, toplumsal yapı olumsuz yönde değişir ve o toplum sahip olduğu nimetlerden mahrûm kalır⁸⁷. Nitekim Allah insanlara zulmetmez, amellerinin karşılığını verir⁸⁸. Karada ve denizdeki *bozulma/fesâd* da⁸⁹, bu yüzden insanların başına gelen *musibetler* de⁹⁰ insanların kendi yaptıkları sebebiyle mey-

⁸² Kutub, *İslâmî Açından Tarihe Bakışımız*, ss. 990-100.

⁸³ Yolcu, *Kur’an’ın Zihniyeti Değiştirmesi*, ss. 53-54.

⁸⁴ Rahman, *Ana Konularıyla Kur’an*, ss. 108-109. Parantez içi vurgular tarafımızca yapılmıştır (M.Ş.).

⁸⁵ Benzer bir değerlendirme için bk. Eliaçık, *İslâm ve Sosyal Değişim*, ss. 241-242.

⁸⁶ Düzgün, “Değişim Kavramı ve Toplumsal Değişimin Şartları”, s. 314, 319.

⁸⁷ Nimete şükür hâlinde nimetin devamı için örnek olarak İbrâhîm 14/7’ye, şükürün edâ edilmemesi durumunda nimetin kaybedilmesine örnek olarak Nahl 16/116’ya bakınız.

⁸⁸ Bakara 2/281; Âl-i İmrân 3/182; Enfâl 8/51; vb.

⁸⁹ Rûm 30/41.

⁹⁰ Şûrâ 42/30.

dana gelir. Allah hiç kimseye taşıyabileceğinden fazlasını yüklemeyiz⁹¹. Her insana emeğinin karşılığını verecektir⁹². Hidâyet⁹³ ve dalâlet de⁹⁴ zulüm, fisk ve inkâr ile doğrudan ilişkilidir. O nedenle Allah âhirette önceki toplumları da hâl-i hazırda bulunan toplumları da⁹⁵ kesbettiklerinden sorumlu tutacaktır⁹⁶.

Bu âyetlerde maddî-manevî bütün boyutlarıyla değişimin kastedildiği ve âyetlerin sosyal, ekonomik, siyasî, teknolojik, ahlâkî açılardan meydana gelebilecek, olumlu-olumsuz değişime işaret ettiği söylenebilir⁹⁷. “Toplumsal ıslâhın temeli” olarak tağyîr kavramıyla anlatılan ve itâatten isyâna, îmândan inkâra, şükürden nankörlüğe yönelerek, ilâhî değerlerden uzaklaşmak şeklindeki değişimin Kur’ân’ın onaylamadığı; Allah’ın koyduğu ilkelere uymak ve bunu sürdürmek ile belirtilen durumların tersi yönündeki değişimin ise Kur’ân’ın istediği yöndeki değişim olduğu söylenebilir⁹⁸. Ayrıca iyi yöndeki toplumsal değişimden mutlak olarak iyi, kötü yöndeki toplumsal değişimden de kötü sonuçların doğacağını beklemek gerekir. Zira Kur’ân’a göre hayır ve şerrin hikmetine dâir gerçek bilgi sadece Allah’ın elindedir⁹⁹.

Ra’d 13/11. âyetin geçmiş dönemlerde yapılmış olan yorumlarına bakıldığında bize göre İslâm Dünyası’nın o günkü konjonktürel durumuna bağlı olarak, genellikle iyi niteliklerden ve bu iyi niteliklerin devamı hâlinde toplumun da devamından söz edilmektedir¹⁰⁰. Oysa çağdaş döneme gelindiğinde, İslâm Dünyası’nın Batı karşısında mevzi kaybetmiş mevcut olumsuz durumu karşısında, olumlu bir değişim için ancak içerden ve özden gelecek değişim çabalarının bir anlam ifade edeceği tarzında yorumların yapıldığı gözlenmektedir¹⁰¹. Biraz daha açmak gerekirse, bu âyet İslâm medeniyetinin “küresel güç” olduğu dönemlerde, sahip olunan üstün konumun ve bu konumu sağlayan özelliklerin devamı için yorumlanırken; medeniyetimizin küresel bir aktör olma özelliğini yitirdiği 19. yy.dan itibaren, âyetin geri kalmışlık durumundan kurtulmak için ümmeti harekete geçirmek üzere atıfta bulunulan referanslardan biri hâline getirildiği gözlenmektedir.

⁹¹ Bakara 2/286.

⁹² Necm 53/39-41.

⁹³ Kur’ân’a göre, Allah kendisine yönelenlere hidâyet eder (Ra’d 13/27); ancak zulmedenleri (Bakara 2/258; Âl-i İmrân 3/86; Mâide 5/51; vb.), fâsıkları (mâide 5/108; Tevbe 9/24, 80; vb.), yalanlayanları (Zümer 39/3; Mü’min 40/28) ve inkâr edenleri (Bakara 2/264; Mâide 5/67; Tevbe 9/37; vb.) hidâyete erdirmeyiz.

⁹⁴ Kur’ân’a göre, Allah sadece kendiliğinden dalâleti hak edenler (A’râ 7/30) ile zâlimleri (İbrâhîm 14/27), fâsıkları (Bakara 2/26) ve kâfirleri (Mü’min 40/74) saptırır.

⁹⁵ Bakara 2/134, 141.

⁹⁶ Bakara 2/281; Âl-i İmrân 3/25, 161; İbrâhîm 14/51; Mü’min 40/17; Şûrâ 42/22.

⁹⁷ Şefik, *İslam Düşüncesinde Değişim*, s. 186.

⁹⁸ Kasapoğlu, “Kur’an’da Tağyîr Olgusu -Bireysel ve Toplumsal Değişme-”, s. 63.

⁹⁹ Bakara 2/216. Ayrıca bk. Koloğlu, *İslâm’da Değişim*, s. 18.

¹⁰⁰ Örnek olarak bk. Ebussuûd; *İrşâdû Akli’s-Selîm*, V, 9.

¹⁰¹ Örnek olarak bk. Merâğî, *Tefsîru’l-Merâğî*, XIII, 78-79; Halil, *İslâm’ın Tarih Yorumu*, s. 286.

3.2. Kur'ân'da Tağyîrin/Toplumsal Değişimin Boyutları

Yukarıda aktardığımız Ra'd 13/11 ve Enfâl 8/52-53. âyetlerde tağyîr kavramı ile anlatılan toplumsal değişimin, çeşitli boyutlarda gerçekleştiği görülmektedir. Bunları bir toplumun yerine başka bir toplumun getirilmesi ve toplumsal diyalektik (*müdâvele ve def*) şeklinde iki ana başlıkta toplamak mümkün görünmektedir. Burada dikkati çeken husus, Kur'ân dilinde bütün bu toplumsal değişim boyutlarında öznenin Allah olduğudur. Ancak bunun “mutlak özne” anlamında ve arz ettiğimiz *ecel, sünnetullah ve tağyîr* kavramları ışığında; olguların insana bakan kısmında insan iradesinin şartları hazırlamasıyla, mutlak iradenin gerekli sonucu takdîr etmesi şeklinde anlaşılması bizce daha uygundur.

3.2.1. Bir Toplumun Yerine Başka Bir Toplumun Gelmesi

Bir toplumun değiştirilip yerine başka bir toplumun getirilmesi, Kur'ân'da sırasıyla *değiştirmek/istibdâl*¹⁰², *devirmek/inkılâb*¹⁰³, *gidermek/izhâb*¹⁰⁴, *yerine getirmek/ityân*¹⁰⁵/*tevkîl*¹⁰⁶/*inşâ*¹⁰⁷, *egemen kılmak/istihlâf*¹⁰⁸ ve *vâris kılmak/îrâs*¹⁰⁹ gibi fiillerle kompoze edilebilir. Bu kavramlar ışığında âyetlerde toplumsal değişimlerin, Allah yolunda savaşmaktan ve harcamaktan geri durmak, zulüm yapmak, Allah'ın dîninden dönmek ve inkâr etmek gibi sebeplerle yaşandığı/yaşanacağı belirtilmektedir.

Bu kavramların yer aldığı âyetlere göre, hiç kimseye muhtaç olmayan kâinâtın sahibi Allah nesilleri mutlak değiştirmek yetkisini hâizdir ve zulme uğrayanları, îmân edip sâlih amel işleyenleri yeryüzüne vâris ve hâkim kılacaktır.

3.2.2. Toplumsal Diyalektik

Zorunlu ve hep belirli bir yönde olmasa da, Kur'ân'da toplumsal diyalektik sürecinden söz edilebilir. Buna göre söz konusu diyalektiğin *yükseliş ve çöküş, zafer ve yenilgi* diyalektiği olduğu ve Kur'ân'da bu olgunun *müdâvele ve def* kavramlarıyla işlendiği söylenebilir.

a. Müdâvele

D-v-l/دول kelime kökü “toprağı aktarmak”, “yerin altını üstüne (veya üstünü altına) getirmek”, “elden ele dolaşan şey” ve (insanlar arasında el değiştirdiği için) “devlet” gibi anlamlara gelmektedir¹¹⁰. Kelimenin Kur'ân'da, aktardığımız sözlük

¹⁰² Tevbe 9/39; Muhammed 47/38.

¹⁰³ Suarâ 26/227.

¹⁰⁴ Nisâ 4/133; En'âm 6/133; İbrâhîm 14/19; Fâtır 35/16.

¹⁰⁵ Mâide 5/54.

¹⁰⁶ En'âm 6/89.

¹⁰⁷ En'âm 6/6; Enbiyâ 21/11; Mü'minûn 23/31, 42.

¹⁰⁸ En'âm 6/133; A'râf 7/129; Hüd 11/57; Nûr 24/55.

¹⁰⁹ A'râf 7/128, 137; Kasas 28/5; Ahzâb 33/27.

¹¹⁰ Râgıb el-İsfahânî, *age.*, I, 232; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XI, 252.

anlamında kullanıldığını görmekteyiz. Haşr Sûresi 59/7. âyette savaş yapılmadan ele geçirilen ganîmetlerin (fe'y gelirlerinin) Allah'a ve Rasûl'üne, Hz. Peygamber'in (s.a) akrabasına, yetimlere, miskinlere, yolculara ait olduğu; bu taksimin ganîmet gelirlerinin yalnızca zenginler arasında dolaşan bir şey/"devlet" olmaması için böyle yapıldığı belirtilmiştir. Böylece gelirin zenginlerin ellerinde toplanması engellenecek, gelir geniş halk kitlelerine yayılacak ve sosyo-ekonomik adalet sağlanacaktır. Anlaşılan o ki, âyet, devlet başkanına, servetin tabana yayılması ve dar gelirliilerin refaha kavuşturulması için meşrû tedbirleri alma yetkisini vermektedir¹¹¹.

Âl-i İmrân Sûresi 140-141. âyetlerde Uhud Savaşı'nda (3/625) kayıplar veren Müslümanlara, daha önce Bedir'de (2/624) müşriklerin kayıp verdiği hatırlanmakta; Allah'ın gerçek müminleri ortaya çıkarması, şâhidler/şehîdler edinmesi, müminleri arındırıp kâfirleri imhâ etmesi için, (zafer) günlerini insanlar arasında nöbetleşe döndürmesi müdâvele kavramıyla anlatılmaktadır.

Âyetlerden -zorunlu olmasa da- toplumlara zafer ve yenilginin diyalektik bir şekilde tattırıldığı anlaşılmaktadır. Müslümanların bunun farkında olması, "değişimin kendisini"¹¹² değilse bile müdâvele "yasaşının" bilincinde olup bunu "devlet" bilmeleri tavsiye edilmektedir.

b. Def

Def, kelimesi lügatte -Kur'an'da da kullanılan- "vermek"¹¹³, "savunmak"¹¹⁴ anlamlarına gelmektedir¹¹⁵. Dilimizde "savunmak" ve "savmak" anlamında bu kökten türeyen "müdâfaa etmek", "def etmek" deyimlerini kullanmaktayız.

Hac Sûresi'nin 22/38-40. âyetlerinde, Allah'ın inananları savunup hâinleri sevmediği; Allah'ın kendilerine savaş açılan, zulmedilen ve haksız yere yurtlarından sürülenlere yardım edeceği belirtildikten sonra; "...Eğer Allah insanları birbirleri ile savmasaydı; manastırlar, kiliseler, havralar ve Allah'ın adının çok anıldığı mescidler yıkılıp giderdi.../ *وَلَوْلَا دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ هَدَمْتُ صَوَامِعَ وَبِيعَ وَصَلَوَاتٌ وَمَسَاجِدُ يُذَكَّرُ*

... فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا..." buyurulmaktadır. Yine Bakara Sûresi 2/245-252. âyetlerde,

kendilerine savaş açılan ve yurtlarından sürülen İsrâîloğulları'nın Tâlût liderliğinde Câlût'u yenilgiye uğratmasından sonra; "...Eğer Allah insanları birbirleri ile savmasaydı, yeryüzü(nün) fesâda uğradı (düzeni bozulurdu).../ *وَلَوْلَا...*

... دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ..." denilmektedir.

Görüldüğü gibi, her iki âyette zafer-yenilgi, yükseliş-çöküş, hâkimiyet-mahkûmiyet açılarından toplumlar arası bir diyalektik konu edilmektedir. Ancak burada da bunun icbârî ve determine edici bir diyalektik olmadığı altını çizmek

¹¹¹ Ateş, *age.*, IX, 350.

¹¹² Bayraklı, *Kur'an'da Değişim Gelişim ve Kalite Kavramları*, s. 189.

¹¹³ Nisâ 4/6.

¹¹⁴ Âl-i İmrân 3/167; Hac 22/38, 40; Mü'minûn 23/96; Fussilet 41/34; Tûr 52/8; Meâric 70/2.

¹¹⁵ Râgıb el-İsfahânî, *age.*, I, 227.

gerekir. Ayrıca bunu “doğal seçilim nedeniyle yapılan varlık savaşı” olarak nitelendirerek doğru olmasa gerektir¹¹⁶. İki durumda da diyalektiğe zulüm, haksız yere savaşı ve sürgün gibi siyâsî ve idârî problemlerin neden olduğu görölmektedir. Yine Allah’ın toplumları birbirleri sebebiyle *def etmesi* olmasaydı; yiyecekler, insanlar ve ibadet yerlerinin zarar göreceği belirtilmektedir¹¹⁷. Bu da sonuçta yeryüzünün “dînî ve dünyevî fesâdı”¹¹⁸ demek olacaktır.

Defi sadece bir iktidar değişikliği değil, bir medeniyetin ve değerler sisteminin deđişmesi¹¹⁹ olarak anlamak daha doğru görünmektedir.

3. 3. Kur’ân’da Tağyırin/Toplumsal Değişimin Nedenleri ve Sonuçları

Kur’ân’a göre çoğu menfi yönde olup “toplumsal çöküş” ile sonuçlanan toplumsal değişmenin; itikâdî, ahlâkî, siyâsî, sosyo-ekonomik ve teleolojik nedenlerinden söz edilebilir. Buna göre toplumsal değişmenin özellikle toplumların ileri gelenlerinin (*mele’, mütref, müstekbir*) sahip oldukları imkanları kötüye kullanmaları sebebiyle¹²⁰; *irtidât*¹²¹, *şirk*¹²², *küfür*¹²³, *nifâk*¹²⁴ gibi itikâdî sapma; günaha dalma¹²⁵, taşkınlık ve bozgunculuk (*bagy, tugyân, fesâd, fisk*)¹²⁶ ve zulüm¹²⁷ gibi ahlâkî-siyâsî sapma; kibir¹²⁸, katı gelenekçilik¹²⁹, isrâf¹³⁰, ticârî işlerde adaletsizlik¹³¹ gibi sosyo-ekonomik sapma ile *sınanma*¹³² gibi teleolojik nedenlerden kaynaklandığını söylemek mümkündür¹³³.

Sosyal bilimcilerin toplumsal değişimin nedenlerine dâir yukarıda arz ettiğimiz görüşleri karşılaştırıldığında, Kur’ân’ın bu konuda daha kapsamlı açıklamalar getirdiği müşâhede edilmektedir. Örneğin sosyal bilimcilerin toplumsal değişimin dînî ve ahlâkî sebeplerini göz ardı ettikleri görölmektedir.

Konuya toplumsal değişimin sonuçları açısından bakıldığında; Kur’ân’a göre toplumsal değişimin, daha çok menfi yönde olduğu için, çoğu zaman “helâk”, diğer bir ifadeyle “toplumsal çöküş” ile sonuçlandığı görölmektedir¹³⁴. Kur’ân’da

¹¹⁶ Reşîd Rızâ, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Kerîm*, II, 394.

¹¹⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 296, III, 360.

¹¹⁸ Reşîd Rızâ, *age.*, I, 100.

¹¹⁹ Sıddîkî, *age.*, s. 49.

¹²⁰ Şûrâ 42/27.

¹²¹ Bakara 2/217; Mâide 5/54.

¹²² Mü’minûn 23/23 vd.; Nûh 71/3, 23; vb.

¹²³ En’âm 6/10-11; Hacc 22/42-44; vb.

¹²⁴ Bakara 2/11-12; vb.

¹²⁵ Âl-i İmrân 3/11; Mâide 5/18; vb.

¹²⁶ Hûd 11/85, 116; İsrâ 17/16; Fecr 89/11-12.

¹²⁷ Âl-i İmrân 3/117; En’âm 6/47; Yûnus 10/13; Hûd 11/117; Hacc 22/44-45; Kasas 28/59.

¹²⁸ Nûh 71/1-7; Fussilet 41/15; vb.

¹²⁹ Sâffât 37/69; A’râf 7/28; Yûnus 10/78; Mâide 5/104.

¹³⁰ İsrâ 17/26-27; vb.

¹³¹ Rahmân 55/8-9; Mutaffifin 83/1-3; vb.

¹³² Bakara 2/155, 214; Enbiyâ 21/35; Ankebût 29/2-3; Zümer 39/49; Muhammed 47/31; Mülk 67/2.

¹³³ Ayrıntılı bilgi için bk. Okumuş, *Kur’an’da Toplumsal Çöküş*, ss. 107-162; Çelik, *age.*, ss. 95-122.

¹³⁴ Okumuş, *age.*, ss. 79-81

toplumsal çöküşün *gidermek/izhâb*¹³⁵, *yakalamak/ahz*¹³⁶, *altını üstüne getirmek/ihvâ*¹³⁷, *dağıtmak/temzîk/tedmîr*¹³⁸, *batırmak/husûfî*¹³⁹, *kırıp geçirmek/kasm/tetbîr*¹⁴⁰, *kesmek/kat*¹⁴¹, *yağdırmak/imtâr*¹⁴², *rezil etmek/hızıy*¹⁴³ ve *son/âkıbet*¹⁴⁴, gibi fiiller ile ifade edildiği ve *titreme/racfe*¹⁴⁵, *çığlık/sayha*¹⁴⁶, *sarsıntı/tâğiye*¹⁴⁷, *rüzgar/rîh*¹⁴⁸ gibi olaylarla gerçekleştiğini söylemek mümkündür¹⁴⁹.

Kur'ân'a göre olumsuz yöndeki toplumsal değişme ve buna ilişkin aktardığımız kavramlar ışığında, yukarıda belirttiğimiz nedenlerle; bir *toplumsal çöküş/helâk* yaşanması mukadderdir. Üstelik bu "fitneden" sadece bu sonucu hazırlayan zâlimler değil, onlara engel olmayan toplumun tamamı etkilenecektir¹⁵⁰. Yine Kur'ân'a göre âkıbet iyi'nin ve iyilerindir.

Değerlendirme ve Sonuç

Toplumsal değişme ile ilgili temel sosyolojik yaklaşımların açıklamaları kapsamlı ve bütüncül olmadığı gibi, sınırlı ve indirgemecedir. Kur'ân'ın değişim ve toplumsal değişim bağlamında dikkati çeken yaklaşımlardan birinin ve belki en önemlisinin; toplumsal değişimin sadece *karizmatik lider, nüfus, ekonomi, coğrafya, kültür, teknoloji* gibi bize göre "dolaylı" nedenlerle sınırlandırmadan ya da sadece bunlara indirgemeden; toplumsal değişimin temel dinamiğinin *toplumun kendisi* olduğunu vurgulamasıdır.

Kur'ân'ın toplumsal değişme konusundaki anlayışının *ilerlemeci/doğrusal* değil *çevrimsel/döngüsel* yaklaşıma daha yakın olduğu söylenilebilir. Ancak Kur'ân'ın yaklaşımının toplumsal değişme ve tarih anlayışı açısından; *mekanik, determinist, cebrî, kadercî, evrimci* ve (ya) *organizmacı* olduğu söylenemez.

Kur'ân'a göre toplumsal değişme, "değişmeyen mutlak bir yasa" olarak te-lakkî edilebilirse de, toplumsal değişimin yönünü belirleyecek yasalardan söz etmek mümkün görünmemektedir. Başka bir ifadeyle, toplumsal değişimin *ile-ri/olumlu* veya *geri/olumsuz* yönde gerçekleşmesini sağlayacak ve bunu önceden belirleyecek bir yasası mevcut değildir. O taktirde toplumsal değişme insan ve toplum iradesiyle ve onun dalgalı yapısıyla doğrudan ilişkilidir. Bu anlamda *ecel* ve

¹³⁵ Nisâ 4/133; En'âm 6/133; İbrâhîm 14/19; Fâtır 35/16.

¹³⁶ Âl-i İmrân 3/11; Enfâl 8/52; vb.

¹³⁷ Necm 53/53.

¹³⁸ Sebe' 34/7, 19. İsrâ 17/16; Furkân 25/36; Şuarâ 26/172; vb.

¹³⁹ Nahl 16/45; İsrâ 17/68; Kasas 28/81-82.

¹⁴⁰ Enbiyâ 21/11. İsrâ 17/7; Furkân 25/39; Nûh 71/28; vb.

¹⁴¹ A'râf 7/72; Tevbe 9/168.

¹⁴² A'râf 7/84; Enfâl 8/32; Hûd 11/82; vb.

¹⁴³ Bakara 2/85, 114; Mâide 5/33; vb.

¹⁴⁴ Tevbe 9/128; Tâ-hâ 20/132; Kasas 28/83.

¹⁴⁵ A'râf 7/78, 91, 155; Ankebût 29/37

¹⁴⁶ Hûd 11/67, 94; Hicr 15/73, 83; vb.

¹⁴⁷ Hâkka 69/5.

¹⁴⁸ Hâkka 69/6.

¹⁴⁹ Bk. Çelik, *age.*, ss. 120-122. Okumuş, *age.*, ss. 79-81.

¹⁵⁰ Enfâl 8/25.

sünnetullah da “değişmeyen yasalar” olmakla birlikte; ecelin, müsemma olanına kadarki sürecin değişken olduğu, Allah’ın, kâinâtın ve tarihin işleyişi ile uygulamaları olarak sünnetullahın da bireysel ve toplumsal iradeye rağmen gerçekleşmediği, insan iradesinin de sünnetullah içerisinde mütâlaa edilmesi gerektiği söylenilebilir.

Kur’ân, toplumsal değişimin *siyâsî* ve *sosyo-ekonomik* sebeplerinin yanı sıra, sosyal bilimcilerden farklı olarak, *dînî*, *ahlâkî* ve *teleolojik* sebeplerine vurgu yapmaktadır. Buna göre sünnetullah gereği menfi yöndeki toplumsal değişimin sonucu çeşitli boyutlarıyla *helâk* yani *toplumsal çöküştür*. Buna göre Kur’ân’ın toplumsal değişimin nedenleri ve sonuçları konusundaki yaklaşımı, doğal olarak normatiftir. Değer ölçüsü fitrî ve evrensel ahlâk ilkeleridir. Ayrıca hayır ve şerrin hikmetine dâir gerçek bilgi sadece Allah’ın elinde olduğu için; iyi yöndeki toplumsal değişimden mutlaka iyi, kötü yöndeki toplumsal değişimden de mutlaka kötü sonuçların doğacağı söylenemez.

Kur’ân’a göre kâinâtın sahibi Allah nesilleri mutlak değiştirmek yetkisini hâizdir ve zulme uğrayanları, îmân edip sâlih amel işleyenleri yeryüzüne vâris ve hâkim kılacaktır. Zirâ âkıbet iyinin ve iyilerindir.

Son olarak bir giriş denemesi yaptığımız bu çalışmada disiplinler arasında gezinerek toplumsal değişim konusu etrafında bir fikir jimnastiği yapmaya çalıştığımızı, ileri sürdüğümüz düşünceleri alan uzmanlarının dikkatine sunduğumuzu, bunların elbette tartışılabilir ve eleştiriye açık olduğunu, bu konuda uzmanlardan katkı beklediğimizi ve -kabul edilirse- düşüncelerimizin de sosyoloji için mütevâzî bir katkı olabileceğini belirtmek isteriz.

Kaynakça

- Arslantaş, Halis Adnan, “Sosyal Değişme Kentleşme ve Kentleşmenin Din Üzerindeki Etkileri”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13:2, 2008.
- Ateş, Süleyman, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar nşr., İstanbul 1989.
- Aydın, Mustafa, “Toplumsal Değişme ve İslâm”, *Kur’ân ve Değişim*, haz. Mustafa Aydın, İstanbul 2010.
- , *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenmesi*, Pınar Yay., İstanbul 1991.
- Bayraklı, Bayraktar, *Kur’an’da Değişim Gelişim ve Kalite Kavramları*, İFAV Yay., İstanbul 1999.
- Berger, Peter L., *Dinin Sosyal Gerçekliği*, çev. Ali Coşkun, İnsan Yay., İstanbul 1993.
- Berki, Ali Himmet (haz.), *Açıklamalı Mecelle*, Hikmet Yay., İstanbul 1979.
- Beşer, Faruk, “Sosyal Değişme ve İctihat”, *Çağımızda Sosyal Değişme ve İslâm 2002*, TDV Yay., Ankara 2002.
- Bottomore, Tom. B., *Toplumbilim: Sorunlarına ve Yazınına İlişkin Bir Klavuz*, çev. Ünsal Oskay, Doğan Yay., Ankara 1977.
- Cebeci, Lütfullah, “Sosyolojik Tefsirin İmkân ve Sorunları”, *Kur’an’ın Anlaşılmasına Doğru Tefsir ve Toplum 03-04 Aralık 2010*, Ensar Yay., İstanbul 2011.
- Çelik, Celaleddin, *Kur’an’da Toplumsal Değişim*, İnsan Yay., İstanbul 1996.
- Dumlu, Ömer, “Kur’an ve Değişim”, *Çağımızda Sosyal Değişme ve İslâm*, TDV Yay., Ankara 2002.
- Dursun, Davut, *Din Bürokrasisi*, İşaret Yay., İstanbul 1992.
- Düzzün, Şaban Ali, “Değişim Kavramı ve Toplumsal Değişimin Şartları”, *Ankara Ü. İlah. Fak. Der.*, C. 38.
- Ebussuûd, Muhammed b. Muhammed, *İrşâdû Aklî’s-Selîm ila Mezâyâ’l-Kur’ânî’l-Kerîm*, Dâru İhyâit-Türâsî’l-Arabî, Beyrut ty.
- Eliçak, İhsan, *İslâm ve Sosyal Değişim*, Şafak Yay., İstanbul 1993.
- Elmalı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, Eser Neşr. yy., 1979.
- Ersoy, Mehmet Akif, *Safahat*, haz. Ömer Faruk Huyugüzel, vd., Feza Gazete., İstanbul ty.
- Gökkır, Necmettin, “Dialectic Relationship Between The Qur’an and Society in Islamic Hermeneutical Traditions”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl. 2008/1, S. 20.
- Göle, Nilüfer, *Modern Mahrem*, Metis Yay., İstanbul 2001.

- , *Melez Desenler*, Metis Yay., İstanbul 2008.
- Halil, İmâdüddin, *İslâm'ın Tarih Yorumu*, çev. Ahmet Ağırakça, Risale Yay., İstanbul 1988.
- Harman, Ömer Faruk, "Sosyal Değişme ve Dinler", *Çağımızda Sosyal Değişme ve İslâm 2002*, TDV Yay., Ankara 2002.
- Hart, Michael H., *En Etkin 100: Hazreti Muhammed'den Gorbacov'a Özgün Bir Değerlendirme*, çev. Mehmet Harmancı, Ekonomik Yay., İstanbul 1994.
- Hilav, Selahaddin, *Diyalektik Düşüncenin Tarihi*, Sosyal Yay., İstanbul 1993.
- İsfahâni, Râgıb, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an*, Mektebetü Nezâr Mustafa el-Bâzî, yy., ty.
- İbn Haldun, Abdurrahman, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB Yay., İstanbul 1989.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrerem, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut 1990.
- İkbal, Muhammed, *İslâm'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, çev. Sofi Huri, Kırkambar Yay., İstanbul 2002.
- Güler, İlhami, *Sabit Din Dinamik Şariat*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2002.
- Gwynne, Rosalind W., "İhmal Edilen Sünnet: Sünnetullah (Tanrı'nın Sünneti)", çev. Mustafa Şentürk, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 30, 2009.
- Karadeniz, Osman, *Ecel Üzerine*, Anadolu Matbaa, İzmir 1992.
- Kasapoğlu, Abdurrahman, "Kur'an'da Tağyîr Olgusu -Bireysel ve Toplumsal Değişme-", *EKEV Akademi Dergisi -Sosyal Bilimler-*, 2006, C. X, S. 27.
- Kırca, Celal, *Kur'an'ı Anlama*, Marifet Yay., İstanbul 2010.
- Koloğlu, Orhan, *İslâm'da Değişim*, Gür Yay., İstanbul 1993.
- Köseihal, Nureddin Şazi, *Sosyoloji Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1982.
- Kutub, Muhammed, *İslâmî Açidan Tarihe Bakışımız*, çev. Talip Özdeş, Risale Yay., İstanbul 1990.
- Küçükcan, Talip, (ed.), *Din Sosyolojisi*, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir 2010.
- Mardin, Şerif, *Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişme-Bediuzzaman Said Nursi Olayı*, çev. Metin Çulhaoğlu, İletişim Yay., İstanbul 1997.
- , "İslamcılık", *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim Yay., İstanbul 1991.
- Mensching, Gustav, *Dinî Sosyoloji*, çev. Mehmet Aydın, Tekin Kitabevi, Konya 1994.
- Merâgî, Ahmed Mustafa, *Tefsîru'l-Merâgî*, Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1365/1946.
- Mevdüdü, Ebu'l-A'lâ, *Tefhîmü'l-Kur'an*, çev. Muhammed Han Kayani vd., İnsan Yay., İstanbul ty.
- Okumus, Ejder, *Kur'an'da Toplumsal Çöküş*, İnsan Yay., İstanbul 2007.
- , *Toplumsal Değişme ve Din*, İnsan Yay., İstanbul 2003.
- Özdeş, Talip, "Sosyal Değişim Olgusundan Hareketle Kur'an'ın Tarihsel Olduğu Tezi Üzerine Bir Değerlendirme", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. VII/1, Haziran-2003.
- Özsoy, Ömer, *Sünnetullah: Bir Kur'an İfadesinin Kavramsallaşması*, Fecr Yay., Ankara 1994.
- Rahman, Fazlur, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alparslan Açıkgöç, Ankara Okulu Yay., Ankara 2000.
- Rızâ, Muhammed Reşîd, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm/Tefsîru'l-Menâr*, el-Hey'etü'l-Mısriyye, yy., 1990.
- Said, Cevdet, *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları*, çev. İlhan Kutluer, İnsan Yay., İstanbul 1984.
- Siddiki, Mazharuddin, *Kur'an'da Tarih Kavramı*, çev. Süleyman Kalkan, Pınar Yay., İstanbul 1982.
- Sinanoğlu, Ahmet Faruk, "Toplumsal Değişim ve Din", *Hikmet Yurdu*, S. 2, Temmuz-Aralık 2008.
- Sugur, Nadir (ed.), *Sosyolojiye Giriş*, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir 2010.
- Şahin, Adil, "İslam ve Sosyal Değişme", *Diyanet İlmî Dergi*, C. 37, S. 1, 2001.
- Şefik, Münir, *İslam Düşüncesinde Değişim*, çev. Vahdettin İnce, Dünya Yay., İstanbul 1996.
- Şener, Sami, "Sosyal Değişmenin Dinî Hayata Etkisi", *Sosyal Değişme ve Dinî Hayat*, İstanbul 1991.
- Vergin, Nur, "Değişim ve Süreklilik", *Türkiye Günlüğü*, S. 25, Kış 1993.
- Yolcu, Mehmet, *Kur'an'ın Zihniyeti Değiştirmesi*, Eylül Yay., İstanbul 2003.
- Yücedağ, İbrahim, "Nilüfer Göle'de Batı-Dışı Modernliği Anlamak", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* - www.e-Sarkiyat.com- issn: 1308-9633 S. III, Nisan 2010.
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmid't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1407/1986.